

Шарипова Р., Кулназаров А., Эргешова Ы.

КЫРГЫЗ МАМЛЕКЕТТҮҮЛҮГҮНҮН ЕНИСЕЙ ДООРУНДАГЫ ТАРЫХЫ

Шарипова Р., Кулназаров А., Эргешова Ы.

ИСТОРИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ГОСУДАРСТВЕННОСТИ В ЕНИСЕЙСКИЙ ПЕРИОД

R. Sharipova, A. Kulnazarov, S Ergeshova

THE HISTORY OF KYRGYZ STATEHOOD IN THE PERIOD OF THE YENISEI

УДК: 1(091) (5752) (043.3)

Бул макалада кыргыз мамлекеттуулугунун Енисей доордо калыптанышы изилденди.

В статье анализируется формирование кыргызской государственности в Енисейский период истории.

The article analyzes the formation of Kyrgyz statehood in the Yenisei period of history.

Кыргыз мамлекеттуулугунун генезисин беш тарыхый этапка бөлүп кароого болот: биринчи этап б.з.ч. III-I кылымдарды камтып, кыргыз мамлекеттуулугунун башаты. байыркы кыргыз жана байыркы усун мамлекеттери катары белгилүү; экинчи этап жалпы түрк мамлекеттеринин системасындагы кыргыз мамлекеттерин кучагына алат. Өнүгүүнүн чокусу б.з.VII к. аягы VIII к. башындагы Енисей кыргыздарынын каганатын Барсбек башкарган мезгилге туура келет. Үчүнчү этапта XIII-XIX кылымдарда боштондук үчүн күрөш жана өз мамлекетин түзүү үчүн аракеттер басымдуулук кылган жана Ормон хан жалпы кыргыздардын ханы деп жарыяланган. Төртүнчү этапта СССРдин курамындагы автономдуу область (1924-ж.), союздук республикага чейинки (1936-ж.) кыргыз мамлекеттуулугунун советтик варианты түзүлгөн. Бешинчи этапта, б.а. 1991-жылдын 31 -августунда Кыргыз Республикасынын Жогорку Кеңешинин Декларациясынын негизинде Кыргызстан суверендүүлүккө ээ болгон¹.

Талаа зонасындагы коомдук турмуштун ар түрдүү формаларына, анын ичинде саясий формасына көңүл буруу менен В.М. Массон бул формаларды политогенез катары мүнөздөөгө болот деп көрсөтөт². Анын ою боюнча жалпысынан политогенездин эки негизги формасы жөнүндө айтууга болот: уюштуруучулук-башкаруучулук жана аскердик аристократиялык. Уюштуруучулук-башкаруучулук политогенезде саясий бийликтин институттары коомдогу уюштуруучулук функциялардын өнүгүшүнүн, биринчи кезекте масштабдык чарбалык жөнгө салуунун эсебинен калыптанат. Бул жол жер иштетүү, өзгөчө ирригациялык жер иштетүү формасындагы чөйрөлөрдү түзгөн коомдор үчүн мүнөздүү. Талаа зонасында политогенездин аскердик-аристократиялык жолу жетектөөчү мааниге ээ болгон. Сүрүлүп келген малдар-

ды кошумча продукт катары күчкө салып бөлүштүрүү мүмкүнчүлүгү бул жерде өзгөчө орунда турган. Өзүнүн жетекчилиги менен аскер топторун бириктирген демилгелүү лидерлер бара-бара артыкча дасыккан болуп, коомдогу өзгөчө орундарга талапкер боло баштаган. Ошентип, аскердик кызмат аркылуу бийликтин уюштурулушу жүргөн.

Көчмөндөрдүн жаратылышты көп кылымдык салттуу пайдалануусу аларды белгилүү бир экологиялык жакындыкка ыңгайлаштырган. Көчмөн элдердин чарба жүргүзүүсүнүн өзгөчө формасы отурукташкан элдерде байкалгандай, белгилүү бир ландшафтты активдүү кайра түзүү эмес, ага ылайыкташуу болгон. Чарба жүргүзүүнүн белгилүү бир формасы менен катар номаддар тарабынан элдердин турмушунун жана өзгөчө маданияттын комплекси түзүлгөн. Номаддардын чарба жүргүзүүсүнүн пассивдүү, ыңгайлашкан формасы алардын турмуштук ишмердүүлүгүнүн жана жашоосунун негизи катары бир гана көндүм укладдын эмес, бүтүндөй турмуш образынын табигый консервацияланышына алып келген. Коомдогу болуп жаткан бүт реформалык процесстер негизинен сырткы шарттардын жана маданияттын басымы менен жүргөн. Эгерде номаддар мамлекет түзө турган болсо, анда ал мамлекет номаддардын сырткы коркунучтарга каршы активдүү аракеттеринин натыйжасында пайда болгон жана алардын жашап кетиши аскер күчүн дайыма пайдалануунун негизинде камсыз кылынып турган. Башкача айтканда, ал мамлекеттер өзүнүн маңызы боюнча милитаристтик мүнөздө болгон. Байыркы мезгилден орто кылымдардын акырына чейин түзүлгөн кыргыздардын мамлекет-тери өзүнүн өнүгүүсүндө мамлекеттин экономикалык негизин түзгөн экстенсивдүү көчмөн мал чарбачылыгына таянган. Мамлекеттин стабилдүү жашап кетишине чарба жүргүзүүнүн мал чарбачылык формасы маңызы боюнча жеткиликтүү таяныч болбогондуктан, кыргыздар тарабынан мамлекеттин милитаристтик түзүлүшү бир гана аймакты коргоо үчүн гана эмес, мамлекеттен сырткары жактардан кошумча азык-түлүктү алуунун каражаты катары пайдаланылган. Жалпы мобилдик түзүлүш менен шартталган чарба жүргүзүүнүн жаңы формалары жана кошуна элдер, уруулар менен душмандык мамиледе болуу менен катар, бөтөн аймактарга тез-тез басып кирүүгө мажбур кылган кыргыз-

¹ Караңыз: Проблемы политогенеза кыргызской государственности.-Б.:АРХИ, 2003.-9-бет.

² Караңыз: Массон В. М. Указ. соч. -109-бет.

дардын жашоо уклады бул мамлекеттерге мүнөздүү өзгөчөлүктөрүнүн калыптанышында белгилүү роль ойногон. Жогоруда айтылып өткөн факторлор менен катар жашоонун реалдуу шарттары, көчмөндөрдүн «кошумча продукт» катары эсептелген бай аскердик олжо артынан кууп жүрүүсү иш жүзүндө согуштун алар үчүн туруктуу ишмердүүлүк болуп калуусуна алып келген. Көчмөндөр отурукташкан жана жарым отурукташкан элдерге караганда түрдүү уруулар, элдер ортосундагы аскердик мамилелерде көзгө көрүнөрлүк артыкчылыктарга ээ болушкан. Алар душманына тез-тез кол салып турган, ошол эле мезгилде зарыл учурда сырткы коркунучтан алыс болуш үчүн тез качып кутулууга үлгүрүшкөн. Көчмөндөрдүн мамлекеттүүлүгүнүн пайда болушуна көмөк берген мындай шарттарда сырткы коркунучтардан коргонуу негизги фактор болгон. Сырткы коркунуч тез-тез бөлүнүп турган уруулардын мамлекеттик организмге биригүүгө болгон ишенимин арттырган. Эгерде сырткы коркунучтар болбогондо мамлекеттин пайда болушу ишке ашпай калмак.

Көчмөн уруулардын катаал шарттарына табырланып калган көнүмүш адаттагы чарбалык автономия маңызы боюнча ички күчтөрдүн таасири астында эмес, сырткы стимулдун негизинде пайда болгон мамлекеттин түзүлүшүнө белгилүү тоскоолдук көрсөткөн. Сырткы коркунучтун негизинде пайда болгон көчмөн мамлекеттер адатта көпкө жашаган эмес, коркунучтарды четтетүү, менен алар тез эле таркап кеткен. Экинчи жактан, ошол эле тарых көрсөткөндөй, көчмөндөр жер иштеткен аймактарды басып алып, алар менен азыраак болсо да интеграцияланып жашап кеткен учурларда гана узак мезгилге чейин жашаган. Отурукташкан маданий системага толук түрдө өтүү менен көчмөндөр өздөрүнүн мурунку жашоо образын өзгөртүп, ал системага толугу менен сиңип кетишкен. Эгерде көчмөндөр салыштырмалуу өзүнүн чарбалык жана маданий автономиясын сактаган болсо, анда отурукташкан маданият менен өз ара аракетин бири-бири толуктоо формасында мамлекеттин калкынын ар бир бөлүгү өзүнүн көнгөн чарбалык мүнөзүн толуктаган.

Кыргыздардын көчмөн доорунда калыптанган чарбалык, саясий жана социалдык-маданий комплекси жер иштетүү маданияты менен тыгыз байланыштагы цивилизациянын негизги бөлүгү катары кызмат өтөгөн. Жер иштетүүчү жана көчмөн чарбалар бири-бирине зарыл болуп, бири экинчисин натыйжалуу түрдө толуктап жана өз ара колдоо менен гана жакшы жашап кетүүгө мүмкүнчүлүктөрү болгон.

В.М. Массон көрсөткөндөй: «Эрте көчмөндөрдүн доору талаа жашоо образындагы коомдордун өнүгүүсүндөгү маанилүү чек болгон. Социумда болуп өткөн өзгөрүүлөр, бул коомдорду отурукташкан цивилизация чөйрөсүндө «алгачкы мамлекеттер» деп аталган социо-саясий система-

лардын даражасына алып чыгарган. Чындыгында, алгачкы мамлекеттерден айырмаланып, аларда жаңы сапаттык абалга жетишкен коомду башкаруу механизми калыптанган эмес. Көчмөн номадардын чөйрөсүндө жаңылануу көркөм жана өтө ачык айырмаланган мүнөзү менен баарынан мурда жогорку лидерлик феномендин калыптанышынан көрүнгөн, мында «эгерде, айрым бир учурларда эң жогорку бириктирүүчү кубаттуу фигура пайда болбогондо, алгачкы көчмөн коомдордун бүлүнгөн бийлигинин стабилдүүлүгү маанилүү болмок»³.

Эреже катары, мурунку отурукташкан мамлекеттердин ордунда пайда болгон жаңы түрдөгү көчмөн мамлекеттер, тагыраак айтканда, алардын калкы көчмөндөр менен отурукташкан оазистердин өз ара мамилелериндеги проблемаларга сөзсүз түрдө кабыл алынган. Ошону менен саясий жактан баскынчы-номадарга багынган өлкөдө, көчмөн калктын көбүрөөк бөлүгүн сактап калууда өзүнчө маданий-аймактык симбиоз түзүлгөн. Көптөгөн өндүрүш тармактарынын (өзгөчө жер иштетүүнүн) жоктугуна байланыштуу көчмөн уруулар өздөрүнө керектүү буюмдарды отурукташкан элдер менен алмашуу же согуш жолу аркылуу алышкан жана ошону менен бирге отурукташкан элдин маданий адаттары менен таанышышкан.

Бирок айтылган түшүнүктөргө карабастан, миндеген жылдар бою калыптанган жашоонун белгилүү формаларына берилгендик өтө маанилүү болгондуктан, сырткы таасирлерди башынан өткөрүп жаткан өз ара аракеттеги маданияттардын бири да маңызы боюнча өзгөргөн эмес, башкача айтканда, кандай гана маанилүү көрүнбөсүн, трансформациялар тоталдык жана радикалдык мүнөздө болбогон. Бирок бул маданияттын экинчи бир маданиятка толук ассимиляцияланып кетүү жана аны менен бирге бир этностон экинчи бир этноско өтүп кетүү коркунучу жок дегендик эмес. Аскердик жүрүштөрдө жана башка маданияттарга кошулуу процесстеринде маданияттын кээ бир өзүнө тиешелүү белгилери сөзсүз түрдө жоголууга учураган. Аз сандагы салттуу кыргыз коомунда таза экономикалык мамилелерге караганда үй-бүлөлүк туугандык мамилелер эреже катары үстөмдүк кылуучу өзгөчө роль ойногон. Бул көрүнүш маанилүү өлчөмдө кыргыздардын маданиятын, мамлекеттүүлүгүнүн тарыхын жана мүнөзүн аныктаган. Экинчи жагынан, кыргыздардын мамлекеттүүлүгүнүн тарыхына жана мүнөзүнө ар кандай мамлекеттин табигый негизи катары эсептелген номадардын жерге болгон өз ара мамилесинин мүнөзү чоң таасир тийгизген.

Номадардын чарба жүргүзүүсүнүн бирдиги болуп өзүнүн чарбалык ишмердүүлүгүндө өндүрүүчү эмес, өздөштүрүүчү принцибин кармаган көчмөн община эсептелген. Мындай шартта жер жана анын баалуулугу номадар тарабынан таби-

³ Массон В. М. Указ. соч. -109-бет.

гый продуктыларды керектөө аркылуу бааланган. Мындай мамиле жерге болгон менчик мамилелерине жана формаларына, жер иштетүү маданиятына салыштырмалуу өнүкпөгөн пассивдүү мамилени пайда кышган. Көчмөндөр жерди дайыма көп деп элестеткен үчүн жерге байланган эмес. Ушундан улам иш жүзүндө өзүнө кайсы бир элдердин белгилүү бир аймакка болгон укугунун түбөлүктүү бекитилишин камсыз кылган мамлекеттүүлүккө да индефференттүүлүктүн белгилүү бир үлүшү сыяктуу мамиле жасаган. Кылымдар бою кыргыздарда мамлекеттүүлүккө каршы өзүнчө менталдуулук иштелип чыккан.

Көчмөн мамлекеттердин эволюциясынын жана генезисинин туу чокусу болуп азыркы учурда көчмөн империя деп аталып калган зор аскердик-саясий түзүлүштөрдүн калыптанышы эсептелет. Биринчи мындай бирикме болуп сюнну-хунну державасы болгон. Ал эми монгол дооруна чейинки бирин-бири алмаштырган этикалык приоритеттердин арасынан эң чоң аскердик-саясий ийгиликтерге жетишкен империялардын ичинен түрк кагантын айтууга болот. Империя саясий структура катары эки чоң өлчөмдөгү көрсөткүчтөр жана колониалдык көз каранды ээликтердин көптүгү менен мүнөздөлөт. Көчмөн империяларда көз каранды ээликтердин ролун дайыма анча чоң эмес шаар -мамлекеттерди түзгөн отурукташкан оазистер ойногон.... Көчмөн империялар мал чарбачылык уруулардын белгилүү бир аскердик-саясий борборлоштурулушунун чагылдырылышы болуп калган.⁴

Көчмөн империялар жөнүндө жогоруда айтылгандардын баары кайсы-бир өлчөмдө биздин ата-бабаларыбыз тарабынан көчмөн мезгилде түзүлгөн мамлекеттерге да тиешелүү. Улуу кыргыз державасы доору өзүнүн көптөгөн параметрлери боюнча көчмөн империялар ишке ашырган структураларга окшош, Бул жерде эволюциялык көз карашка реалдуу антигега деп эсептелген жана өзгөчө формациялык эволюционизмде так чагылдырылган тарыхый процесстин өзгөчөлүгү ачык көрүнөт».⁵

Бүгүнкү күндө кыргыздардын улуу державасы доору деп аталган кыргыздардын мамлекети калкыбыздын ага чейинки мезгилдердеги (Енисей мезгилиндеги) түзгөн мамлекетине салыштыр-

малуу бир топ кеңири масштабдуу жана өнүккөн мүнөздө болгон менен, көп жагдайлар боюнча алар бирдей болгон. Мындай абалды бир топ кеңири түрдө карай турган болсок, Енисей кыргыздарына байланыштуу А.Н. Бернштам буларды жазат: «Б.з.ч. III-III кылымдарда гунндардын жана сяньбилердин доорунда пайда болушу боюнча цзянь-кунь уруусунан келип чыгышы динлиндердин түштүк бөлүгү Борбордук Азиялык уруулар менен аралашып кеткен, анын натыйжасында алардын маданиятында, расалык тибинде, тилинде бир топ бурулуштар бблуп өткөн. Бул акыр. аягында VI к. Енисей кыргыздарынын түрк урууларын калыптандырган. Муну менен кыргыздардын этногенезинин биринчи этабы аяктаган».⁵

Ошентип, өзүнүн этногенезинин биринчи эле этабында кыргыздар интенсивдүү түрдө, келип чыгышы боюнча кыргыз эмес этникалык түзүлүштөрдү өздөрүнүн чөйрөсүнө тартышкан. Ага байланыштуу С.М. Абрамзон буларды жазат: «кыргыз деген аталыш тарыхтын алгачкы этаптарында, айрыкча кыргыздардын улуу державалыгы мезгилинде биздин көз карашыбызда этникалык гана эмес, саясий мазмунга да ээ болгон. Ал Минусин өрөөнүндө гана эмес, Саян-Алтайдын чегинде жашаган ар түрдүү уруулардын топтооруна, ошондой эле Жунгариянын түштүк жана түштүк-батышында жана Чыгыш Түркстандын бир бөлүгүнө да таркаган. X к. булактарда Чыгыш Түркстан аркылуу өткөн кыргыздардын түштүк чек арасы жөнүндө айтылган».⁶

Кыргыз этносу кандай гана образда калыптанбасын жана анын эволюциясында ага кандай гана этникалык компоненттер кошулбасын, элибиздин көчмөн жашоо образы жана ага ылайык чарба жүргүзүүсүнүн формалары мамлекеттүүлүктүн мүнөзүн аныктоочу ролду ойкогон. Ошол доордун конкреттүү шарттарындагы көчмөн жашоо образы аскердик жашоо образын зарыл түрдө (чектелген, жалпысынан мейкиндиктерде жана азык-түлүк ресурстарында) элестеткен. Бул белгилүү өлчөмдө мамлекеттик формага өтүүгө салым кошкон жана мамлекетти уюштурууну жана анын мүнөзүн сезилээрлик өлчөмдө аныктаган.

⁴ Караныз: Массон В. М. Указ. соч.-110-бет.

⁵ Караныз: Массон В. М. Указ. соч.-111-бет.

⁶ Бернштам А. Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана. - Т. П. - Бишкек, 1998.-172-бет.

⁷ Абрамзон С. М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. - Фрунзе, 1990.-30-бет.

Рецензент: д.филос.н., профессор Аттокуров Т.